

בואו נשב יחד על כוס קפה ונצלול למעמקים. הנחת היסוד במבוא זה היא שהאמת בצביונה האקדמי אינה יכולה להיות כל האמת כולה. ולמי שמחפש את האמת נדרשים זמן ומקום ביקום זה כדי להגיע למכמניה, מחוץ לקירות האוניברסיטה כפי שאנחנו מכירים אותה היום, אל סודות החיים ואל לחישות המוות, אל קצות הלשון, אל שיאה של המחשבה ואל סופה.

הרי כמו שאמר מחמד אל-נפרי, "ככל שהראייה רחבה יותר, כך הביטוי צר יותר".¹ או כמו שאמר ניטשה במאמרו הידוע – כשהפנה עורף לאקדמיה המודרנית מתוך מיאוס בשאיפות המערב ובמורשתו² – האמת אינה אלא "צבא מתמרן של מטפורות", ובכך קבע גם שלעולם איננו יודעים את המקור של מה שאולי דוחף אותנו אל עבר האמת.³ ואילו השפה משאירה לנו בעומדנו לפני מבוכה זו פתח המאפשר לנו לעיין בשתייהן, בה עצמה ובאמת. זוהי התבוננות מאומצת שאין מנוס ממנה, כדי להבין את האמת, בעבור מי שהולך או הולכת בנתיב האינטלקטואלי בתחומי האקדמיה ומחוץ לה.

ובכן, הבה נתבונן כיצד חצבה השפה הערבית שתי מילים מאותן שלוש אותיות, הנבדלות רק בסדר הופעתן. כך נוצרו המילים "אֶמֶל", תקווה, ו"אֶלֶם", כאב. האם השפה מתכוונת להזכירנו את הקשר בין השניים – כי מתוך כאבנו נולדת תקוותנו, ומתוך תקוותנו אנו מבינים את מהות כאבנו? זוהי בכל אופן שאלה המטרידה את אלה מאיתנו המנווטים במציאות של הסטודנטים הפלסטיניים הפוקדים כיום את האוניברסיטאות הישראליות, כשאנו רואים כיצד הכאב והתקווה מלווים אותם במהלך לימודיהם (והם לכאורה בעלי "מודעות כפולה"⁴ או "מודעות גלותית"⁵). כאילו "האופסימיות" היא גורלם כמו שהייתה גורלו של המופת למצבם – סעיד ביש המזל, כפי שהצטייר אצל אמיל חביבי מצבו של מי שנשאר ב"בטן הלווייתן" של מדינת הכיבוש בשנת 1948.

אין ספק שאחד ממקורות הקשר הזה (ואולי אף מקורות המבוכה) בין שני המצבים – התקווה והכאב – הוא הקשר ההדוק והבלתי נמנע בין ההווה לעבר. המציאות של הסטודנטים והסטודנטיות כרוכה בקשר הדוק זה. הרי ישנו עבר המשתרע על פני לא יותר מכמה עשורים, שבו הכריזו שליטי המשטר הציוני על כוונתם לעשות את סבינו ואת סבתותינו חוטבי עצים ושואבי מים בשירות האדונים,⁶ ביחוד בתקופת המשטר הצבאי הראשון (1948–1966).⁷ ואילו כיום אנו רואים דור חדש של צעירים וצעירות שנשאר על

¹ מחמד בן עבד אל-גיבאר אל-נפרי, **דאקת אל-עבארה: אל-אעמאל אל-כאמלה לל-נפרי** [הביטוי צר מלהכיל: מכלול יצירתו של אל-נפרי], תחקיר והקדמה קאסם מחמד עבאס, בגדאד: דאר אל-מדא לל-ת'קאפה ואל-נשר, 2008.

² באיגרת שכתב ניטשה בשנת 1835 הוא הודה כי "למען האמת, חיים אותנטיים באמת אינם אפשריים באוניברסיטה". ראו Alasdair C. MacIntyre, *God, Philosophy, Universities: A Selective History of the Catholic Philosophical Tradition*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2009.

³ Friedrich Nietzsche, *The Portable Nietzsche*, Trans. from the German Walter Kauffman, New York: Viking Press, p. 44.

⁴ William E. B. Du Bois, "Strivings of the Negro People," *The Atlantic* 80 (August 1897), pp. 194–197.

⁵ Edward Said, *Reflections on Exile and Other Literary and Cultural Essays*, London: Granta Books, 2002; idem, *Out of Place: A Memoir*, New York: Vintage Books, 1999.

⁶ בתקופת המשטר הצבאי הראשון כיהן אורי לוברני בתפקיד יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים (בשנים 1956–1963) ובתפקיד יועץ הממשלה לענייני ביטחון. לוברני סבר שביטחון מדינתו מחייב את הותרתם של אזרחיה הערבים חוטבי עצים ושואבי מים, כלשון הביטוי המקראי ביהושע ט, כג: "וְעֵתָה אֶרְוֶרְיָם אֶתָם וְלֹא־יָקִרְתָּ מִמָּם עֶבֶד וְחֹטְבֵי עֵצִים וְשֹׁאֲבֵי מֵיִם לְבֵית אֱלֹהֵי". ראו ג'ינאן עבדֶה מחויל, "בין 'אל-תעלים אל-ערבי' ו'אל-תעלים לל-ערבי': סיאסאת אל-תעייב ואמכאנאת אל-תצדי [בין 'חינוך ערבי' ל'חינוך לערבים']: מדיניות ההעלמה ואפשרויות להתמודדות", **מגילת אל-דראסאת אל-פלסטיניה** 18, 69 (2007), עמ' 95.

⁷ בתקופת השלטון הצבאי היה נהוג לסווג תלמידים פלסטיניים ברישומי המודיעין בצורה בינרית – שלילי או חיובי – לפי נאמנותם למדינת ישראל. בעת מתן מלגות או בעת גיוס עובדים השתמשו בסיווגים אלו. נוסף על כך הייתה גם התערבות ישירה בפעילות הסטודנטים הפלסטיניים בקמפוסים. ראו Ahmad H. Sa'di, *Through Surveillance: The Genesis of Israeli Policies of Population Management: Surveillance, and Political Control Towards the Palestinian Minority*, Manchester, UK:

אדמתו ומפלס את דרכו, מחזור אחרי מחזור, באוניברסיטאות הישראליות.⁸ יתר על כן, אנחנו רואים שאותן אוניברסיטאות, "בימים הפתוחים" שהן מקיימות, מושכות את הסטודנטים בשפתם הערבית ומציעות להם פיתויים, תמריצים וחזוקים כדי שייכנסו אליהן,⁹ או אולי כדי שהן ייכנסו אליהם.¹⁰

וכאן נשאלת השאלה על הדרגה שאליה הגיע האובדן הפלסטיני כפי שהוא מתבטא במציאות חייהם של הסטודנטים: האם הגיע הווה המכפר על "חטא" העבר או שהווה זה מגלם את התחדשותו? ולנוכח מבול החטאים – שחלקם מתפזרים וחלקם חוזרים על עצמם יום אחר יום – אסור לנו להתעלם מהאפשרות שהסטודנטים והסטודנטיות פוקדים את האוניברסיטאות הישראליות בעיצומה של מלחמה רבת-פנים נגד הווייתם ועצם קיומם, מלחמה שהיא גם רבת-חומות (כפי שאומרים אמיר נצאר ואמיר מרשי בספר זה), מהן גלויות ומהן נסתרות. זוהי מלחמה אחת אף ששמותיה רבים: פעם "שלום", פעם "שילוב", פעם "אובייקטיביות", ולעיתים "הצטיינות" או אפילו "התמחות". תיקרא איך שתיקרא, היא תמיד מכחישה את קיומם מבחינת השפה, הזיכרון, המחשבה והגוף, והיא נמשכת מאותו רגע מכונן בשנת 1948. ייתכן שאחת הראיות להימשכות מלחמה זו בנוכחות הפלסטינית, שמתבטאת בחיסול החברה ומוסדותיה והנהגתה,¹¹ היא היעדרה של אוניברסיטת מחקר ערבית בשטחים הכבושים למן שנת 1948 ועד עצם היום הזה (ואין להניח שגם אם תקום אוניברסיטה כזאת ביום מן הימים היא תהיה מוגנת מפני ביות) – גם אם המכללות להוראה דווקא התרבו מאז העשור האחרון של המאה העשרים.

אלא שריבוי של המכללות הללו, והמשיכה של סטודנטים ערבים ללימודים באוניברסיטאות, אינם מעידים בהכרח על התרחקות מאותו "חטא", אלא אולי דווקא מצביעים על הימשכותו ואף על התבססותו. ייתכן שמלחמת המחיקה שהחלה בשנת 1948 עדיין לא הסתיימה. היא מוסיפה להרוס לא רק מוסדות והנהגות, אלא מכוונת גם לאנשים. בימינו אלו, למשל, מעשי רצח קוצרים – בדיוק כמו שקורה לדור העתיד בעולם הערבי והמוסלמי הנאנק תחת משטרי הריסוק והפיזור והניכור והנורמליזציה – צעיר אחד בכל שלושה ימים בממוצע, בייחוד בשני העשורים האחרונים, למן התקוממות אוקטובר 2000. נמצא אפוא שהמדינה "מייצאת" את ההרג לידי "השוק השחור", היכן שכלי נשק מופצים כביכול ללא פיקוח. ונראה שהמדינה – אותה מדינה שעוקבת ומחפשת אחר כלי נשק בכל קצוות תבל – מוותרת מצד אחד על המונופול שלה על חוקיות ההרג, ומצד אחר על חובתה להבטיח את שלום חיי האזרחים שבשלטונה (על פי הגדרת המדינה המודרנית בתיאוריות הפוליטיות הקלאסיות).¹²

Manchester University Press, 2014; Elia Zureik, *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism*, London: Routledge, 1979.

⁸ על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 2019, בשנת 1971 שיעור הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות בישראל לא עלה על 1.7%. בשנת הלימודים 2004/5 עמד שיעור הסטודנטים הערבים לתואר ראשון על 8.4% ובשנת הלימודים 2017/18 הגיע שיעורם ל-17.4%. ראו יאיר בוימל, **צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים בישראל: השנים המעצבות, 1958–1968**, חיפה: פרדס, 2007; מצטט מהנד, אל-חרבה אל-טלאביה אל-ערביה אל-פלסטיניה: דראסה נט'ריה ותאריחיה פי ג'דלית אל-ג'אמעה ואל-סיאסה [התנועה הסטודנטאית הערבית-פלסטינית: מחקר תיאורטי והיסטורי בדיאלקטיקה של האוניברסיטה ושל הפוליטיקה], אם אל-פחם: מרכז אל-דראסאת אל-מעאצרה, 2002.

⁹ שנת מכינה המיועדת לסטודנטים ערבים זמינה כיום ברוב האוניברסיטאות בישראל וברבות מן הפקולטות שלהן.

¹⁰ הנאדי קואסמי, "אל-ח'טה אל-ח'מסיה: מאדיא תפעל יאסראאילי פי אל-קדס?" [תוכנית החומש: מה עושה "ישראל" בירושלים?], **מתראס**, 15.1.2020.

¹¹ אטיין בליבר (Balibar) עסק בקטיעה המתמשכת של מערכת היחסים המוחשית והרגשית של הפלסטינים עם הארץ, לרבות הרס המרקם המשפחתי, החברתי והמוסדי שלהם. עיסוק זה יכול לסייע לנו להבין מדוע לא הוקמה אוניברסיטה ערבית בישראל – לעומת הקמתם של הטכניון והאוניברסיטה העברית עוד טרם הקמת המדינה. בליבר סבר כי ההתמקדות במוסדות חינוך שייעודם לטפח שאיפות פוליטיות ומנהיגות עתידית היא חלק מההיערכות המתמדת לחיסולו של הפלסטיני. הוא הדגיש כי חיסול זה יביא בסופו של דבר לערעור האזרחות כולה, שהיא, לפי הגדרתו, מרחב מובחן לפעולה פוליטית, ותוצר לוואי שלו יהיה גם הרס עצמי של הישראלי. ראו Etienne Balibar, "A Complex Urgent Universal Political Cause," Lecture delivered at the Conference of Faculty for Israeli-Palestinian Peace (FFIPP), Université Libre de Bruxelles, July 3–4, 2004.

¹² Max Weber, "Politics as a Vocation," in *From Max Weber: Essays in Sociology*, trans. and ed. Hans H. Gerth and Charles W. Mills, New York: Oxford University Press, 1946 [1918]

וכך, מי שלא נהרג, נעצר – כפי שמעידים מבצעי המעצרים וחטיפת תלמידי האוניברסיטאות בשטחים שנכבשו בשנת 1967, וכפי שמעידים מבצעי חקירות השב"כ בקרב הדור הצעיר בשטחי כיבוש 1948, או חקירות ועדות המשמעת בתוך האוניברסיטאות – כדי להפחיד ולהרתיע את הצעירים מפעילות פוליטית.¹³ ומי שלא נהרג או נעצר עלול לגלות שגורלו האינטלקטואלי לא רחוק מכך.¹⁴ מי שניצל בגופו והגיע לאוניברסיטה, מי שאינו שוכן עפר ואינו כלוא מאחורי סורג וברית, עליו או עליה להימלט אל מחשבתו. הסטודנטית הפלסטינית יוצאת לדרך מתוך סבך מהונדס זה,¹⁵ שבו ההרג והאלימות מטעם זרועות המדינה השונות מלווים באדישות נמשכת לקדושת חיי אדם, ונכנסת לקמפוס האוניברסיטה ולהמולת המחשבה ובעיות השעה. בכך אותה סטודנטית מעוררת את אפשרות החיאתם של מעט התקווה שנותרה ושל המאבק בכאב, לקראת צמיחתו של דור ייחודי של תושבי ארץ זו, דור שבונה נוכחות מיוחדת ומפלט לו עתיד, כמו צמח המרונה החוצב את דרכו בין הסלעים, כאן וברחבי תבל.

ומתוך קרביו של דור זה, החי את התקווה ואת הכאב יחד, נולד הספר שלפניכם. הספר הוא פרי עבודתה של קבוצת סטודנטיות וסטודנטים פלסטיניים הלומדים לימודים מתקדמים בפקולטות למדעי החברה והרוח באוניברסיטאות ישראליות. קבוצה זו, שנקראה "החממה הביקורתית למיומנויות מחקר", נפגשה במכון ון ליר בירושלים מדי חודש בחודשו בשנים 2019–2020. הפגישות נסבו על שלושה צירי עבודה: הכתיבה המחקרית, הרטוריקה האקדמית ומיומנויות הפרסום. ואולם, לא התכוונו להעניק לחברים ולחברות בקבוצה מיומנויות מחקר בלבד כדי שישתלבו במערכת האקדמית הקיימת – הנשענת על "התמחות מקצועית" מתוך "הסתגרות בתוך העצמי",¹⁶ ועל אותו עצמי המפרסם ושב ומפרסם אך ורק כדי שלא להיעלם, מתוך מחשבה שכך יבטיח לעצמו "חיי נצח".¹⁷ במקום זאת פעלנו להצטייד בכלים הדרושים כדי לחשוב על תנאי המחקר, כלומר תנאי ייצור הידע. כך, ניסינו להבין מה מעכב את המחשבה המבקשת לממש את יכולותיה ומה עשוי להעמיק מחשבה זו – מה שנקרא "חשיבה ביקורתית". לכן נהגנו לחלק את פגישתנו החודשית לשני חלקים: בחלק הראשון דנו בטקסטים שהסטודנטים בחרו והגישו בנושא ייצור הידע, ובחלק השני אירחנו מרצות ומרצים פלסטיניים מתחומי מדעי הרוח והחברה ומהפקולטות למשפטים באוניברסיטאות ישראליות, כדי ללמוד מהם על התהליך האינטלקטואלי שהם חווים ועל עיסוקם בביקורת. בפגישותיה שאפה החממה להעניק זמן ומקום "מקבילים", להכיל את המחשבות, החששות, השאיפות והדאגות של השואלים והשואלות, ולרדת לעומקם של דברים. יש לציין שלא היינו הראשונים בכך. "מדה אל-כרמל – מרכז ערבי למחקר חברתי יישומי" מציע מרחבי מאבק והימנעות שנמנעים משכפול המרחב האוניברסיטאי הישראלי. המרכז עורך סדנאות לסטודנטים ללימודים מתקדמים במדעי החברה והרוח, מפרסם את כתב העת **ג'דל** (פולמוס) ומארגן כינוס שנתי לדוקטורנטים. עם זאת, אנו יכולים להצביע על מטרות ועל מתודולוגיות המבחינות בין החממה ובין פרויקטים אחרים שקדמו לה. מבחינת המטרות רצינו שהמשתתפים, נוסף על הפרויקטים האישיים שלהם, יידרשו לשאלת המרחב האינטלקטואלי

¹³ ראו דוח קמפיין "אל-חק באל-תעלים" (הזכות לחינוך) על המתקפות של כוחות הכיבוש הישראלי באוניברסיטת ביר זית, אוניברסיטת ביר זית, 22.1.2020 (מקוון).

¹⁴ ראו אצל מגיד פיאל ולבנא צאפי, המציעים הסבר ראשוני להידלדלותו של המעיין האינטלקטואלי בקרב תנועות הסטודנטים הפלסטיניות עד כדי הכחדה של ממש של אותן תנועות באוניברסיטאות הישראליות: Majd Kayyal and Lubna Safi, "Palestinians Inside Israel: A Student Movement Without a University," *Critical Times* 3, 3 (2020), pp. 496–501.

¹⁵ ראו מאמרו של וליד דקה (**פְּסַחָה**, 26.12.2021) על ההבדלים בשיעורי הפשיעה, על הפילוח השונה של הפשע המאורגן באזורים הפלסטיניים במדינה, ועל החתכים השונים שלהם, על אף זמינותו של נשק חם בכל האזורים הללו. דקה קושר את העלייה "החריגה" במספר מעשי הרצח בקרב הפלסטיניים אזרחי ישראל להיעדר תוכניות לימוד המספרות את סיפוריהם של זמנים ושל מקומות בעלי חשיבות לפלסטיניים, תוכניות שבכוון לעודד את פיתוחו של דמיון קולקטיבי מלכד.

¹⁶ איימן אגבאריה, "אין תפון באחתין פלסטינין פי גיאמעה אסראאיליה" [להיות חוקר פלסטיני באוניברסיטה ישראלית], **פְּסַחָה**, 15.12.2017.

¹⁷ הקוראן (סורת המְלַעֵז 104): "אבוי לכל מלעֵזי חורף לשון (1) אשר צבר ממון וספְּרָו (2) החושב כי ממוןו ינציהו" (תרגם מערבית והוסיף הערות ומפתחות אורי רובין, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, ההוצאה ע"ש חיים רובין, 2016).

הפלסטיני המודע לתנאי קיומו – ידע שאיימן אגבאריה כינה אותו, בעקבות עלי שריעתי, "מודעות חברתית". ניסינו לעמוד על היבטיה של תבונה זו, הדורשת מהחוקרים ומהחוקרות הפלסטינים להיות ערים לתנאי הידע שלהם בזמן ובמקום האלה. כמו כן, שאפנו שמאמץ זה יניב פרי מוחשי בעל תועלת ארוכת טווח למשתתפים ולמשתתפות ולמי שיבוא אחריהם במחקר האקדמי במרחב הישראלי. ספר זה הוא ניסיון להגשים מטרת אלו. מכיוון שרצינו לחשוב על דרכים לקדם ידע פלסטיני במרחב הישראלי, הסתמכנו כאמור על דיונים עם מרצים ומרצות מאוניברסיטאות ישראליות. בין השאר שאלנו אותם על פרקטיקות לשימורן ולחזוקן של מיומנויות הביקורת הפלסטינית לנוכח הפרויקטים למחיקת כל מה שהוא פלסטיני. החממה לא הייתה כמובן חפה מ"תנודות חום" שגרמו לה פעם להתלקח ופעם להצטנן. אולי במסגרת אחרת, מחוץ לפרויקט זה, יש מקום ללבן אותן "תנודות", אשר הגיעו לעיתים לכדי משברים. נציין כאן לדוגמה משבר בדמות דיונים לוחטים, שהביאו כמעט לפיצוץ החממה, כאשר נכנסנו לעומקם של כמה נושאים: הנהגות חברתיות ונורמות האמינות שלהן; הטרדות מיניות והדרכים להתמודד איתן; "כתבי אישום" בפייסבוק ותפוצתם; ומשפטי שדה חפוזים, שבהם הראשונה שמוצאת להורג היא היכולת להקשיב. ואולי הנושא שהקשה עלינו ביותר היה הדיון על מצבנו הבלתי אפשרי: חיפשנו דרך להשתחרר משליטתה האינטלקטואלית של האוניברסיטה הישראלית, בעידוד ובתמיכה נדיבים מצד מוסד אינטלקטואלי ישראלי אחר – הלא הוא מכון ון ליר עצמו.

כך, מצאנו את עצמנו בונים מגוף הלווייתן, ואף ממשמניו, סירה שתוציא אותנו ממנו אל הים שנחסם בפנינו. קושי זה התבטא בחיפוש אחר חוקרות וחוקרים, דוברים וכותבים, שיושיטו לנו חבל כדי ש"נחצה" בסירתנו את המחסומים (בין שיותר ובין שאסור לחצות אותם, כגון מחסומי הכיבוש והנורמליזציה) – מחסומים המאפיינים את האובדן הפלסטיני בכל רחבי תבל. איננו טוענים שהמחלוקות שלנו הובילו לפתרון קבע שיניח את דעתנו, שהרי האכסניה המארחת, קרי מכון ון ליר, מושיטה לנו לעיתים חבל שיאפשר לנו להיחלץ מבטן הלווייתן – אך לעיתים היא דווקא "תוקעת" אותנו בתוך הלווייתן, הגדול מאיתנו וגם ממנו.

סתירות אלו, גם אם היו קשות, לא מנעו מאיתנו לעבוד בשפת אימנו, הערבית. מבחינת ההווה והתודעה, מטרת השימוש בערבית הייתה לעסוק בחשיבה מחקרית ב"מרחב בטוח", רחוק מהשיח הישראלי המצנזר ומ"משטרי הברות" כלפי הידע הפלסטיני¹⁸ השולטים באוניברסיטאות הישראליות וביקום שלהן. החממה עסקה בחיפוש אחר אותנטיות כלשהי בידע. וכשאנו מדברים על אותנטיות בידע, אנחנו מתכוונים בראש ובראשונה למה שמונע מהחוקר או מהחוקרת, "המנוצחים", "המובסים", ליפול שדודים לפני "ההיגיון המנצח", כדברי אבן ח'לדון.¹⁹ יתר על כן, חתרנו לאפשר לחוקר ולחוקרת להתנסות בחשיבה ביקורתית (ולשאול באיזו מידה חשיבה "לא ביקורתית" היא בכלל חשיבה). הכוונה היא לחשיבה שמבקשת לגלות את גבולותיה ואת נסיבותיה ולחקור את אופקיה בשממת תחילותיה, כלומר להתחקות על מקורות החשיבה, מה שקדם לה ומה שבא אחריה. זוהי משימה רצופת אתגרים, המעסיקה כל סטודנט או סטודנטית שפלסטיין משמשת להם מצפן לטיפול הידע והמוסר שלהם. שכן היא מקורה של מחשבה ערה, אפילו בממדיה הנבואיים הרחוקים, והיא משקיפה כמרפסתו של דרוויש על "עלילת הכאב הנצחי".²⁰ ואם הסטודנט לומד באוניברסיטה ישראלית בימינו, הוא מקשיב לאחור שלו (למולדת שלו, למשל), ולא לאחור

¹⁸ אגבאריה (לעיל הערה 16).

¹⁹ עבד אל-רחמאן בן מחמד אבן ח'לדון, **אל-מקדמה** [אקדמות למדע ההיסטוריה], ביירות: דאר אל-קלם, 1984 [1377], עמ' 174. וכפי שמראה מגיד שחאדה, האוניברסיטאות הפלסטיניות לא נמלטו מציפורניו של השלטון הקולוניאליסטי ההגמוני, שכן הן מונעות שיטתית מן הסטודנטים שלהן את החשיפה לאבן ח'לדון. ראו Majeed Shihade, "Education and Decolonization: On not Reading Ibn Khaldun in Palestine," *Decolonization: Indigeneity, Education & Society* 6, 1 (2017) pp. 79–93.

²⁰ מחמוד דרוויש, **למאד'א תרפת אל-חצאן וחידן** [למה עזבת את הסוס לבדו], ביירות: דאר אל-ריס, 1996, עמ' 26.

של האוניברסיטה (כפי שהיא מנסחת זאת), ומתמודד עם מתחיו, ולא עם מתחיה, ולומד כיצד להבחין בין הכפילות שלו ובין הכפילות שלה. בקצרה, הוא לומד כיצד "לרקוד" עם המחשבה בקצב שלו ולא בקצב שלה (ככל שהיא מערכת דכאנית, אך במונח מסוים גם מדוכאת בידי בעלי כוח גדול משלה, למשל השוק).

הרי בדרך כלל הסטודנט הפלסטיני מגיע מבתי הספר הישראליים²¹ לאוניברסיטה הישראלית מצויד בכלים דלים לחידוד המחשבה, ומתקשה למצוא משאבים ותמריצים באוניברסיטה כדי להשתחרר ממורשת "הביות", אשר מן הסתם הייתה מנת חלקו בבתי ספר אלו.²² שכן רק לעיתים רחוקות הם מלמדים אותך לקרוא במטרה להקשיב למה שכתוב – ולעיתים רחוקות בלבד מלמדים אותך לכתוב כדי לגלות מי אתה או מי תוכל להיות. ובניסיון לייצר "ערבים ישראלים" סגורים בקופסאות ומפויסים עם הציונות ועם מדינתה, ותכניות הלימוד של בתי הספר מתכחשות על פי רוב לשורשים ולחזון ששמו פלסטין, בהווה ובעתיד, ובכך מעוותות את הקשר של התלמידים עם אפשרויות העבר והעתיד. תוכניות הלימוד האלה אינן מאפשרות לסטודנטית ליצור קשרים רחבים עם מרחב הקיום של הציוויליזציה הערבית והאסלאמית – שהיא ציוויליזציה החובקת את כל מרכיביה, לרבות המורשת היהודית, המורשת הנוצרית והמורשת של קבוצות אחרות שהתקיימו בתוכה. כך, הסטודנטית מגיעה לאוניברסיטה כשהיא מנועה מלנהל קשרים ראויים עם שורשיה ועם אופקיה, עם מורשתה ועושרה, והיא נותרת יתומה אינטלקטואלית מכל הצדדים.²³ ואז לא קוראים את פוקו,²⁴ למשל, או "חופרים לנו" על כתיבתם של פוקו וחבריו הפוסט-סטרוקטורליסטים בצרפת, או של שותפיו לתיאוריית הקולוניאליזם ההתיישבותי. כך, האפשרות למצוא מפלט בתיאוריית הקולוניאליזם ההתיישבותי הופכת כמעט ללחש שבאמצעותו אנו מתגוננים מפני טומאת הכיבוש על מנת לשמר את הטוהר שאנו מבקשים בפרוזה שלנו, במקום לנצל אותו כדי לחדור אל מציאות הכיבוש באופן תקיף ונוקב, אנליטי ונועז.²⁵

ובין ביטויים אלו של יתמות אפיסטמולוגית, העטופה ביתמות ההווה הפלסטינית בכלל, האוניברסיטה מסתגרת בעידן השולל את המחשבה ונשלט בידי אלגוריתמים, מתוך התעלמות מכך שאל-

²¹ עם זאת היתמות והקיפוח הללו לא מנעו בעבר (בייחוד בשנות השבעים של המאה הקודמת) מן האוניברסיטאות הישראליות להצמיח מנהיגים סטודנטיאליים ואף פוליטיים בקרב החברה הפלסטינית הרחבה. ראו מהנד (לעיל הערה 8). למחקרים חדשים בנושא התנועות הסטודנטיאליות בפלסטין ראו אחמד חניטי, **התנועה הסטודנטיאלית הפלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה** [בערבית], ביירות: מא'יססת אל-דראסאת אל-פלסטיניה, 2021. על נושא זה במישור הגלובלי ראו Donna Honarpisheh, "Introduction: Global Student Struggles in and Against the University," *Critical Times* 3, 3 (2020), pp. 479–485.

²² אני מודה למשורר ולמחנך חנא אבו חנא שהפנה אותי אל המושג "ביות", שיש לו הדהוד בהצהרה אחרת של ז'אק דרידה: "אי-אפשר להודיע על בואן של מפלצות. איננו יכולים לומר 'הינה המפלצות שלנו' בלי להפוך אותן מייד לחיות מבויתות". ראו Jacques Derrida, "Some Statements and Truisms about Neologisms, Newisms, Postisms, Parasitisms, and Other Small Seisms," in David Carroll (ed.), *The States of Theory*, New York: Columbia University Press, 1989, pp. 94–63. הציטוט מעמ' 80.

²³ עבד'ה מחויל (לעיל הערה 6); סאמי מרעי, "אל-תעלים אל-עאלי לרא אל-פלסטיניין" [חינוך גבוה בקרב הפלסטינים], **אל-מואפב** (ספטמבר-אוקטובר 1984); אסמאעיל אבו סעד, "מנא'הג אל-תעלים אל-ערבי פי אסראאיל: אדאה לתג'היל אל-פלסטיניין אל-ערבי" [תוכניות הלימודים בחינוך הערבי בישראל: כלי לזריעת בערות בקרב הערבים הפלסטינים], אסמאעיל אבו סעד, סמיר מחאמיד, אבראהים אבו ג'אבר וצאלח אחמד (עורכים), **אל-ערב פי אל-אדב ומנא'הג אל-תעלים אל-אסראאיליה** [הערבים בספרות ובתוכניות החינוך הישראליות], אם אל-פחם: מרכז אל-דראסאת אל-מעאצרה, 2006, עמ' 11–42; מאג'ד אלחאג', "הכנת תוכניות לימודים במערכת החינוך הערבי בישראל: תמורות והמלצות", ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 1994; צברי ג'ריס, **ערב פי אסראאיל** [ערבים בישראל], ביירות: מא'יססת אל-דראסאת אל-פלסטיניה, 1973; Muhammad Amara and Abd Al-Rahman Mar'i, *Language Education Policy: The Arab Minority in Israel* (Language policy, 1), Boston and Dordrecht: Kluwer Academic Publishers and Springer, 2002; Sabri Jiryis, "The Land Question in Israel," *Merip Reports* 47 (1976), pp. 5–26.

²⁴ נזכרתי באמירה של מחמוד ממדאני כי "הקולוניאליזם לא הביא רק את התיאוריות מהאקדמיה המערבית, אלא גם את ההנחה שהתיאוריה מיוצרת במערב ושמטרתה של האקדמיה מחוץ למערב חייבת להיות יישומה של התיאוריה הזו". ראו Mahmood Mamdani, "Between the Public Intellectual and the Scholar: Decolonization and Some Post-Independence Initiatives in African Higher Education," *Inter-Asia Cultural Studies* 17, 1 (2016), pp. 68–83. הציטוט מעמ' 81.

²⁵ אגבאריה (לעיל הערה 16) ניסח עמדה דומה לזו שאני מתאר כאן בעניין השימוש הגובר בתיאוריות של קולוניאליזם התיישבותי או של מחקרים פוסט-קולוניאליים בכלל. הוא טוען כי הכתיבה באמצעות התיאוריות הללו הופכת "מעוף מעל המציאות בלי לגעת בה", וכי על התיאוריות להיות קריטריון ערכי ולא כלי לניתוח ביקורתי.

חיואריזמי עצמו, שמשמו נגזרת המילה "אלגוריתם", לא חי בפיצול של הידע וביתורו לחלקים. הרי אין ספק שאל-חיואריזמי ידע, בהיותו בן תרבותו המקורית, ששפתו שומרת על הקרבה בין האוניברסיטה, אל-גימעה, לבין המסגד, אל-גימעה – שהרי בשניהם תרים אחר הידע והאמת – לא כפי שקרה באירופה, בייחוד למן תקופת הנאורות.²⁶ הלא שפתו הייתה אותה השפה עצמה (היינו הערבית) אשר הניעה לכל הפחות את דרוויש הלוודות ערב מותו וחירותו שהוא "נצור על ידי כפילויות".²⁷

כאשר תהפוך האוניברסיטה הישראלית, כמו מקבילותיה בכל רחבי העולם, לכזו המחויבת למערכת הליברלית וכפופה לה, היא תציב כמה אתגרים וסכנות בפני הפעלת המחשבה, ועל הסטודנט הפלסטיני להיות ער להם: בראש ובראשונה, האוניברסיטה משתייכת לחברה שיצרה אותה,²⁸ ולא חשוב כמה היא מתנכרת לה, ולא חשוב לאיזה כיוון תפנה.²⁹ הלא מצד אחד האוניברסיטה עוסקת בידע על הדיכוי ומעניקה כלים ביקורתיים לסטודנטים הפלסטינים, כמו לשאר הסטודנטים; ומצד אחר היא שותפה לדיכוי.³⁰ שהרי האוניברסיטאות בארץ משתייכות לחברה הציונית, שהווייתה מבוססת על שלילה של ההווייה הפלסטינית.³¹ הדבר מתבטא במיתוס המכונן של הפרויקט הציוני, שקיבל חיזוק בהצהרת בלפור, ולפיו "ארץ ללא עם לעם ללא ארץ", מיתוס שאחד מביטוייו המאוחרים הוא, למשל, חוק יסוד הלאום.³² לפיכך, הסטודנט והסטודנטית הפלסטינים במדינת ישראל נקלעים ל"תנאי אי-אפשרות", מצב שבו יתאפשר להם להיות ולא להיות בעת ובעונה אחת.³³

הסכנה השנייה טמונה בעובדה שהאוניברסיטאות נצורות בעצמן בהיגיון של מערכת גלובלית שכוחה הולך וגובר מיום ליום.³⁴ הכוונה למערכת המכונה "ניאו-ליברליזם", המעניקה עליונות לשוק ולהון,

²⁶ לניטוח היחסים בין הנאורות לדת ראו Jose Casanova, *Public Religions in the Modern World*, Chicago: University of Chicago Press, 1994; Reinhart Koselleck, *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, Cambridge, MA: MIT Press, 1988; William E. Connolly, *Why I am Not a Secularist*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999; Talal Asad, *Genealogies of Religion: Discipline and Reason of Power in Christianity and Islam*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University, 1993; Charles Taylor, *A Secular Age*, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2007.

²⁷ מחמוד דרוויש, *ג'דאריה* [ציור קיר], ביירות: דאר אל-ריס, 2000, עמ' 36.

²⁸ אחד הביטויים להיותן של האוניברסיטאות הישראליות חלק בלתי נפרד מחברה מיליטריסטית הוא טשטוש ההבדל בין חייל לסטודנט, כפי שאפשר לראות בשכיחותם של סטודנטים המגיעים ללימודים בזמן שירותם הצבאי לבושים במדי צבא, למשל בתוכנית "חבצלות" באוניברסיטה העברית. ראו ענת מטר, "הקמפוס הוא מרחב אזרחי, אין בו מקום ללובשי מדים", *שיחה מקומית*, 31.3.2019; ראו גם Yara Sa'di-Ibraheem, "Indigenous Students' Geographies on the Academic Fortress at the Hebrew University of Jerusalem," *Journal of Holy Land and Palestine Studies* 20, 2 (2021), pp. 123–145.

²⁹ בעניין זה ישנה אמירה משעשעת של סלבו ז'יז'ק על האינטרס של הציונות הליברלית לייצר פלסטינים "נטולי קפאין" (Decaffeinated Palestinians). ראו Slavoj Žižek, "If Antigone Were a Refugee," Slavoj Žižek, Alain Badiou and Udi Aloni's Lectures for the Jenin Freedom Theater, Church of St. Paul the Apostle, New York, NY, October 16, 2010.

³⁰ למשל, באוניברסיטת תל אביב מלמדים את ז'יאק לאקאן מחד גיסא ועובדים בשיתוף עם "זרועות הביטחון" של המדינה מאידך גיסא. על קשריהן של אוניברסיטאות ישראל עם חברות נשק ועם "זרועות הביטחון" ראו Uri Yacobi Keller, "Academic Boycott of Israel and the Complicity of Israeli Academic Institutions in Occupation of Palestinian Territories," *Economy of the Occupation: Socioeconomic Bulletin* 23 (2009), pp. 4–62.

³¹ לפי יהודה שנהב-שהרבי "מלכודת 1948" היא מצב כרוני בתודעה הציונית שבו ההכחשה וההדחקה, שהן הדלק המניע את ישראל, אינן רק של "חטא הנפבה" – שממנו נולדה מדינת ישראל – אלא גם של כל דבר ערבי. ראו יהודה שנהב, *היהודים הערבים: לאומיות, דת ואתניות*, תל אביב: עם עובד, 2003.

³² על חוק הלאום ראו "חוק יסוד הלאום", עדאלה: המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, 2.8.2018.

³³ אני מבקש להודות לעאמר אבראהים על הערתו בעניין "תנאי האי-אפשרות", ועל שהסב את תשומת ליבי לספרה של אליזבת פובינגלי על הרב-תרבותיות ועל הליברליזם באוסטרליה בשנים האחרונות. כך אומרת פובינגלי: "התוצאה היא פוליטיקה של הכרה המבוססת על חשד, המבוססת בתורה על תנאי אי-אפשרות שבו האנשים [הילידים] אינם יכולים להיות, אך גם אינם יכולים לחדול מלהיות, הם עצמם, בתנאים חברתיים המעצימים את המבוי הסתום שיוצרים הסדרים השיחיים והמוסריים. ראו Elizabeth Povinelli, *The Cunning of Recognition: Indigenous Alterities and the Making of Australian Multiculturalism*, Durham, NC: Duke University press, 2002, p. 3.

³⁴ על שליטת קרן המטבע הבינלאומית על אוניברסיטאות אפריקניות ראו Mahmoud Mamdani, "The African University," *London Review of Books* 40, 14, July 19, 2018.

וגורמת להתגברות העריץ הפנימי – "ואמר: אני ריבונכם העליון!"³⁵ – בתוך הפרט עצמו בשם התפישה האינדיווידואליסטית. בעניין זה אחד הלחצים העצומים שהאוניברסיטה נתונה בהם הוא מסחור הידע וה"הִלְקָחָה" של הלומד (הפיכתו ללקוח), ומשם הפיכת המרצה לספק סחורה או אולי למגייס כספים ("קרנות מחקר") תחת לחצם הבלתי נלאה של אנשי השכבה הניהולית של האוניברסיטה. הסכנה השלישית למחשבה באוניברסיטה באה מהמחשבה עצמה. אנו מתכוונים לעריצות המחשבה באמצעות "עיקורה" ופיצולה מתוך חתירה למומחיות, אגב ניתוקה מהחיים, מרבגוניותם ומסתוריותם האינסופיים. והתבונה היא השופט ובעל השררה שאינו מודע לשבריריותו, אינו מכיר באינטואיציה, לא בתשוקה ולא בהשראה, לא בראשית שלטונו, וגם לא בהמשך פעילותו. כך המרצים חשופים לסכנה שיידרדרו למעמד של כוהני האמת ב"כנסיית האוניברסיטה" החילונית בדרך כלל, המנותקת מדופק החיים.³⁶ כוחן של סכנות אלו טמון בשקיפותן, בהצגתן של תפיסות אלו כדבר ניטרלי, באופן שמקחה את היכולת להבחין בהן.

ואכן, המחשבה החוקרת את נסיבות מקוריותה במצבנו זה, את המודעות לסכנות אלו ואת התפיסות הנראות ניטרליות ונובעות מ"טבע הדברים" – אותה מחשבה העסיקה מאוד את החממה הביקורתית. החברים והחברות בה ראו הכרח לעסוק בניסיון להתחקות על התנאים אשר יכינו את המחשבה לקראת שחרורה בבוא העת, ניסיון המתגלם בספר שלפניכם.³⁷ לכן שאלנו, למשל, מה מונע או מקדם את ייסודה של אסכולה או תשתית לחשיבה פלסטינית ביקורתית, בדיוק כמו שמקורות אפריקניים או הודיים נאבקים במחשבה הקולוניאליסטית.³⁸ השאלה מתחדדת ביתר שאת לנוכח שניים מעמודי התווך של האסכולה האנטי-קולוניאלית: ההוגה הפלסטיני אדוארד סעיד, מחבר **אוריינטליזם** (1979); ואחד מחשובי מקורות ההשראה של סעיד, אבראהים אבו לועיד, מחבר הספר **שינוי פלסטין** (1972). המטרה היא שתשתית זו לא תסתפק בשלב זה של ההיסטוריה בהכרה בקיומנו, אלא גם תעיד ותאשר שאנו מסוגלים לקיים פלורליזם. אנחנו מסוגלים גם, אנשאללה, להכיל את השונה ולשמור על השונות שבנו, בדיוק כפי ששמנו מורה לנו, כלומר שם הארץ, פלסטין, וכפי שהראה לנו עברנו – עוד לפני ה"עיקור" או ה"חיסון" הנדרשים על ידי תוכניות הריבונות המדינית המודרניות, כפי שבא לידי ביטוי מובהק במפלט שתומס הובס כינה "הלווייתן",³⁹ שמדינת הלאום המודרנית היא חלק בלתי נפרד ממנו. איננו טוענים שגילינו את הדרך לממש אפשרות זו, אלא שאנו מוצאים ששאלה זו חיונית כדי לעורר את שרירי החשיבה המתחקה על תנאי התעוררותה.

מכאן באים החומרים, שהם שלוש ה"מנות" שמהן מורכב ספר זה: דיונים, עדויות והשוואות. חברי החממה בחרו מנות אלו כצידה לדרך לעצמם ולמי שיבואו אחריהם במסלול האקדמי הזר להם. לכל מנה ההיגיון שלה, והוא יפורט במבוא של כל אחד מחלקי הספר. המנה הראשונה, הדיונים, היא ניסיון לחשוף את התהליך האינטלקטואלי של המרצה הפלסטיני. חברי החממה פנו אל מרצים ומרצות פלסטינים בוגרי אוניברסיטאות ישראליות המלמדים וחוקרים באוניברסיטאות ישראליות ומערביות, כדי לעמוד על נקודות הציון בצמיחתם האינטלקטואלית כמעשה של שחרור. המתודולוגיה של הדיונים הללו מניחה שכאשר כל אחד מהמרצים ומהמרצות הללו עומד על מהלך המחקר שלו, ההילה האופפת את המחקר מתפזרת וחושפת

³⁵ הכוונה לתגובתו של פֶרְעֹן (פרעה) למוסא (משה), ככתוב בקוראן, סורת המושֶׁכִים 79, 24. הברית החדשה, הבשורה על פי יוחנן 8: 32: "וְיַדְעֵתֶם אֶת הָאֱמֶת וְהָאֱמֶת תּוֹצִיאֵכֶם לְחֵירוֹת" (תרגום פרנץ דליטש).

³⁶ ההנחה היא שבמורשתה הדתית, הבנת הקשר שבין יצירת הרעיון ובין מימוש השחרור לא היה זר לפלסטין, כפי שאפשר לראות בברית החדשה, בתנ"ך ובקוראן.

³⁷ אכילס מבמבה מציג תפיסה שונה של האוניברסיטה ביחס למציאות בעידן ההגמוניה של השווקים הגלובליים. בחיפושיו אחר אפיקים חדשים למאבק בקולוניאליזם, מבמבה מציע דימוי חדש לאוניברסיטה, הן מבחינה צורנית הן מבחינה תוכנית. זהו דימוי המנותק מן ההגמוניה המערבית, שלפיו האוניברסיטה הופכת למערכת רשתות של אינטלקטואלים גולים. ראו Achilles Mbembe, "Decolonizing the University: New Directions," *Arts and Humanities in Higher Education* 15, 1 (2016), pp. 29–45.

³⁹ ראו [1651] Thomas Hobbes, *Leviathan*, London: Penguin Classics, 1985.

את העובדה שהוא הכה שורשים באדמת החיים, וכן את מכשוליו ואת האפשרויות השונות שעמדו לפניו. כך נחשף גם שעבודת המחקר היא עיסוק מקצועי ואישי, כללי ופרטי, אפיסטמי ואתי, עיסוק שנוצר בנסיבות של זמן ומקום מסוימים, שלעיתים יש להיאבק בהן ולעיתים ניתן להתפייס איתן.

המנה השנייה, העדויות, מורכבת מטקסטים שכתבו חברי הקבוצה עצמם, בניסיון לעמוד על חוויותיהם של הסטודנטים הפלסטינים בקמפוס האוניברסיטה הישראלית, ובייחוד בנסיבות של ניכור, ניתוק ובידוד מסביבתם האקדמית; ועל ניסיונותיהם להתגבר על תנאים אלו באמצעות תוכניות אוניברסיטאיות אינטלקטואליות-פוליטיות בעבר ובהווה. מנת העדויות מתבססת על ההנחה שהסטודנטים והסטודנטיות מסוגלים ליצור שפה שתתאר את מצבם, ללא ניסוח תיאוריות (במובן הקרטזיאני) וללא ניסוח פילוסופיות (במובן היווני הדומיננטי). וכפי שהכותרת "עדויות" מרמזת, איש מהמחברים אינו טוען שהצליח או אפילו התכוון לנסח מודל: ההצלחה מתבטאת בפעולת חיבור העדות עצמה, בהיותה תיעוד של ניסיון חיים שעשוי להיות נקודת ציון מעוררת השראה למי שילכו בדרך ההשכלה ותייסרו בה בעתיד.

המנה השלישית והאחרונה עוסקת בהשוואה בין חוויותיהם של הסטודנטים הפלסטינים ובין אלו של סטודנטים מקבוצות מדוכאות ונאבקות במדינות אחרות. קומץ השוואות זה נועד למקם את המצב הפלסטיני בהקשר האוניברסלי שלו. אנו מתארים את ניסיונותיהם של סטודנטים במגוון מקומות בעולם לפרוץ להם נתיב באקדמיה, נתיב אשר יתנגד לשכפול הדיכוי ולא ישתתף בו. אנו מניחים שהעדויות יובילו לשאלה על מוכנותה של פלסטין לחזור לעצמה, ארץ המדבר ואם כל ההתחלות,⁴⁰ וישמשו שפה אשר תעודד אחרים מסביב לעולם, לא רק כאן, להפעיל מחשבה ערה. האין ביכולתה של פלסטין לעשות כן? הרי היא המקום שאליו ירדו דברי השמיים בכמה שפות, ואליו עלו מילות הנביאים, שהפיצו בכל רחבי העולם את רוח הצדק והידע השואפת לשניהם בעת ובעונה אחת.⁴¹

בלא ספק, ספר זה אינו אלא התחלה, ואולי רק קריאה להתחלה. שהרי הוא שואל כיצד לעורר את המחשבה של הסטודנטים והסטודנטיות כפי שראוי לבני הארץ הזאת, כאן ועכשיו. ואם תהיה התעוררות כזאת, לחשיבה ולהימנעות מהאשמה בכפירה, חילונית או דתית, אולי נבין כיצד מחשבה אותנטית ורעננה, על כאביה ועל תקוותה, יכולה לשרת את האמת ואת הצדק גם יחד.

⁴⁰ הכוונה לעיסאן כנפאני בסיפור "מא תבקא לפם" [מה שנותר לכם], ולמחמוד דרוויש בשיר "אם אל-בדאיאת" [אם כל ההתחלות] (ראובן שניר תרגם את השיר בכותרת "על האדמה הזאת". ראו מחמוד דרוויש, **חמישים שנות שירה**, תרגם מערבית ראובן שניר, תל אביב: קשב לשירה, 2015). זו קריאה להתעלות מעל המחלוקת המבוססת על הסתירה בין "אתונה" ל"ירושלים", בין המחשבה היוונית למחשבה העברית – קריאה שלפיה פלסטין אינה צריכה להיות רק מקום המקבל בברכה את הזר ("אבן אל-סביל" – "עובר האורח"), אלא גם מקום המשמש לו בית.

⁴¹ ראו דבריו של אלן באדיו: "מתחת לשמו של הפלסטיני קיים דבר מה אוניברסלי". ראו זייז'ק, באדיו ואלוני (לעיל הערה 29).